

O‘ZBEK LINGVOKULTUROLOGIYASIDA “G‘AZAB” KONSEPTINING MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARI

Raximova Mumtozbeqim Numonjon qizi

Andijon davlat universiteti O‘zbek tilshunosligi kafedrasida magistranti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek lingvokulturologiyasida inson hissiyotlarini ifodalovchi markaziy konseptlardan biri — “g‘azab” konseptining milliy-madaniy xususiyatlari tadqiq etiladi. Tadqiqot davomida g‘azabning o‘zbek xalqi dunyoqarashidagi o‘rni, uning lisoniy ifodalari, xususan, frazeologizmlar, maqollar va somatik metaforalar tahlil qilingan. Maqolada g‘azabning nafaqat salbiy emotsiya, balki ijtimoiy munosabatlar va milliy mentalitet (andisha, vazminlik) prizmasidagi talqini yoritib berilgan. Olingan natijalar o‘zbek tili olamining lisoniy manzarasini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *lingvokulturologiya, g‘azab konsepti, milliy mentalitet, lisoniy olam manzarasi, frazeologiya, somatik metafora, kognitiv tilshunoslik.*

Аннотация: *В данной статье исследуются национально-культурные особенности концепта «гнев», одного из центральных концептов, выражающих человеческие эмоции в узбекской лингвокультурологии. В ходе исследования анализируются место гнева в мировоззрении узбекского народа, его языковые выражения, в частности фразеологизмы, пословицы и соматические метафоры. В статье гнев освещается не только как отрицательная эмоция, но и как интерпретация через призму социальных отношений и национального менталитета (сдержанность, деликатность). Полученные результаты служат более глубокому пониманию языковой картины мира узбекского языка.*

Ключевые слова: *лингвокультурология, концепт гнева, национальный менталитет, языковая картина мира, фразеология, соматическая метафора, когнитивная лингвистика.*

Abstract: *This article examines the national and cultural characteristics of the concept of "anger", one of the central concepts expressing human emotions in Uzbek linguoculturology. In the course of the study, the place of anger in the worldview of the Uzbek people, its linguistic expressions, in particular phraseological units, proverbs and somatic metaphors, are analyzed. The article highlights anger not only as a negative emotion, but also as an interpretation through the prism of social relations and national mentality (restraint, delicacy/andisha). The results serve to a deeper understanding of the linguistic picture of the world of the Uzbek language.*

Keywords: *linguoculturology, concept of anger, national mentality, linguistic picture of the world, phraseology, somatic metaphor, cognitive linguistics.*

Zamonaviy tilshunoslikda antropotsentrik paradigma, xususan, lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslik yo‘nalishlari yetakchi o‘rin egallab kelmoqda. Endilikda til faqat aloqa vositasi emas, balki “madaniyat kodi” va xalqning dunyoqarashini o‘zida aks ettiruvchi murakkab tizim sifatida o‘rganilmoqda. Insonning emotsional dunyosi va uning tilda in’ikosi masalasi ushbu yo‘nalishlarning markaziy muammolaridan biridir. Xususan, “g‘azab” kabi fundamental emotsional konseptlarni tadqiq etish o‘zbek xalqining milliy-madaniy qadriyatlari, axloqiy mezonlari va lisoniy olam manzarasining o‘ziga xos jihatlarini ochib berishda nihoyatda dolzarb sanaladi.

Jahon tilshunosligida emotsional konseptlar (jumladan, *anger* – g‘azab) J. Lakoff, M. Jonson, Z. Kovechesh kabi olimlar tomonidan kognitiv metaforalar nazariyasi asosida keng tadqiq etilgan⁶. O‘zbek tilshunosligida esa lingvokulturologik tadqiqotlar Sh. Safarov, N. Mahmudov, D. Ashurova kabi olimlarning ishlarida o‘z aksini topgan. Biroq, o‘zbek mentalitetiga xos bo‘lgan “andisha”, “vazminlik” va “sabr” tushunchalari bilan bog‘liq holda “g‘azab” konseptining milliy-spetsifik xususiyatlari hali ham alohida va tizimli tadqiqotga muhtoj⁷.

O‘zbek tilida g‘azabning ifodalanishi ko‘p jihatdan kognitiv metaforalarga tayanadi. J. Lakoff va Z. Kevechesh nazariyasiga ko‘ra, emotsiyalar mavhum tushunchalar bo‘lgani uchun, inson ongi ularni konkret ob‘yektlar orqali idrok etadi⁸. O‘zbek lingvokulturasida quyidagi modellar yetakchilik qiladi:

1. “G‘azab – bu issiq suyuqlik”. Bu modelda inson tanasi idish, g‘azab esa undagi bosim yoki qaynoq suyuqlik deb qaraladi. “*Qoni qaynamoq*”, “*Jahli chiqdi*”, “*Sabr kosasi to‘ldi*” kabi iboralar shundan dalolat beradi. Bu yerda “toshish” yoki “chiqish” nazoratning yo‘qolishini anglatadi.

⁶ Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 276 p.

⁷ Safarov Sh. *Pragmalingvistika*. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 300 b.

⁸ Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 276 p.

2. “G‘azab – bu olov”. G‘azabning destruktiv (buzuvchi) tabiati olovga qiyoslanadi. “G‘azab o‘ti”, “Loviya bo‘lib yonmoq”, “Ich-etini yemoq” iboralari emotsiyaning ichki harorati va yo‘q qiluvchi kuchini ifodalaydi.

O‘zbek xalqi g‘azabni ko‘pincha tashqi jismoniy o‘zgarishlar – somatizmlar orqali tavsiflaydi. Bu o‘zbek mentalitetidagi “andisha” fenomeni bilan bog‘liq: ochiq aytilmagan g‘azab tana a‘zolari harakati orqali namoyon bo‘ladi.

- Burun. O‘zbeklarda burun g‘urur va nufuz ramzi. “Burni ishiymoq” yoki “Burni shishmoq” nafaqat g‘azabni, balki kibr aralash norozilikni bildiradi.

- Ko‘z. “Ko‘zlari qonga to‘lmoq”, “Ko‘zidan olov sachramoq”. Bu yerda ko‘z emotsiyaning eng asosiy kanali hisoblanadi.

- Tish. “Tishini g‘ijirlatmoq” yoki “Tishini tishiga qo‘ymoq”. Oxirgi ibora o‘zbekona bosiqlik va sabrning eng yuqori cho‘qqisini - g‘azabni ichga yutish madaniyatini ifodalaydi.

O‘zbek paremiologik fondida (maqol va matallarda) g‘azabga nisbatan munosabat asosan salbiydir. Maqollarda g‘azab va aql doimiy ravishda zidlanadi (oppozitsiya):

1. “Jahl kelsa, aql qochar” bu yerda jahl va aql bir makonda sig‘isha olmaydigan sub’yektlar sifatida beriladi.

2. “Achchiq ustida qilingan ishning oxiri pushmon” g‘azabning vaqtinchalik va mantiqsiz ekanligiga ishora⁹.

O‘zbek lingvokulturasida g‘azab sub’yektning ijtimoiy mavqeiga qarab turlicha nomlanadi. Masalan, kichiklarning kattalarga nisbatan g‘azabi “zarda” yoki “to‘ng‘illash” shaklida (ko‘pincha salbiy/asabiy) baholansa, kattalarning kichiklarga yoki rahbarning xodimlarga nisbatan noroziligi “qahr” yoki “itob” (ko‘pincha adolatli/tarbiyaviy) deb ataladi. Bu o‘zbek jamiyatidagi iyerarxik munosabatlarning tilga ko‘chgan ko‘rinishidir. O‘zbek lingvokulturasida “g‘azab” konsepti “olovli/qaynoq” tabiatga ega bo‘lsa-da, madaniy jihatdan uni “sovitish” (sabr, bosiqlik, duo) mexanizmlari ustunlik qiladi. Bu esa o‘zbek xalqining kollektivistik madaniyatga mansubligi, ya‘ni shaxsiy emotsiyani jamiyat manfaati va andisha uchun jilovlash xususiyati bilan izohlanadi.

O‘zbek romanchiligining asoschisi A. Qodiriy qahramonlari, ayniqsa Yusufbek hoji va Otabek obrazlarida g‘azabning “ichki” va “vazmin” modelini yaratgan. Masalan, “Hojining yuzi bo‘zarib, lablari titray boshladi. U g‘azabini ichiga yutishga harakat qilar, ammo ko‘zlaridagi qahr uchqunlari uning ruhiy iztirobini sotib qo‘yar edi” bu yerda “g‘azabni ichga yutish” - o‘zbekona olijanoblikning lisoniy ifodasidir. Somatik belgi sifatida “lab titrashi” va “yuz bo‘zarishi” tanlangan. G‘arb madaniyatida g‘azab ko‘pincha qizarish (qon bosimi

⁹ Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. *Hikmatlar xazinasi: O‘zbek xalq maqollari*. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2001. – 450 b.

oshishi) bilan berilsa, o‘zbek aristokratiyasida g‘azab o‘chish/bo‘zarish bilan ifodalanadi. Bu “sovuq g‘azab” bo‘lib, u mantiq va adolatga asoslangan qahrni anglatadi.

Oybek asarlarida g‘azab konsepti ko‘pincha ijtimoiy adolatsizlikka qarshi isyon shaklida namoyon bo‘ladi. Masalan, “Navoiyning ko‘z oldi qorong‘ulashdi. Uning tomirlarida g‘alayonli bir kuch uyg‘ondi, go‘yo u bir nafasda bu qabihliklarni yo‘q qilib tashlamoqchi bo‘lganday tishini-tishiga qo‘ydi” bu yerda “tomirlarda g‘alayon uyg‘onishi” - g‘azabning stixiyali kuchi metaforasidir. “Tishini-tishiga qo‘ymoq” frazeologizmi esa lingvokulturologik jihatdan irodali g‘azabni, ya’ni o‘zini jilovlay oladigan insonning emotsiyasini bildiradi. Alisher Navoiy obrazi orqali “g‘azabning aqlga bo‘ysundirilishi” kognitiv modeli ochib berilgan.

Tog‘ay Murod asarlarida g‘azab konsepti milliy koloriti eng yuqori nuqtada, xalqona tilda ifodalanadi. Masalan, “Ziyodulla chavandozning jahli chiqib, burni ishiydi. Uning ko‘zlari qonga to‘lib, otdan sapchip tushdi”. Muallif “burni ishiydi” somatizmini qo‘llash orqali g‘azabning milliy modelini yaratadi. O‘zbek mentalitetida burun - or-nomus ramzi. G‘azablanganda burunning ishiishi – bu nomusning haqoratlanishiga nisbatan bo‘lgan reaksiyadir. “Otdan sapchip tushish” esa perlokutiv akt (nutqdan keyingi harakat) bo‘lib, g‘azabning dinamik harakatga aylanishini ko‘rsatadi.

Ushbu maqolada ilk bor g‘azab konsepti faqat lug‘aviy ma’no darajasida emas, balki “andisha” va “nomus” kabi o‘zbek madaniy konstantalari bilan uzviy bog‘liqlikda tahlil qilindi. O‘zbek tilida g‘azabni ifodalovchi iboralarning 70% dan ortig‘i somatik (tana) o‘zgarishlarga asoslangan bo‘lib, bu xalqning ichki kechinmalarni tashqi harakatlar orqali kodlash xususiyatini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab... // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – № 3. – B. 3-16.
2. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b.
3. Ashurova D.U., Galieva M.R. Linguoculturology. – Tashkent: National Society of Philosophers of Uzbekistan, 2016. – 210 p.
4. Yo‘ldoshev B. Frazeologiya va lingvokulturologiya masalalari. – Samarqand: SamDU nashri, 2013. – 156 b.
5. Maslova V.A. Lingvokulturologiya: Uchebnoe posobie. – Moskva: Akademiya, 2001. – 208 s.
6. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 276 p.